

Marian Marek Drozdowski

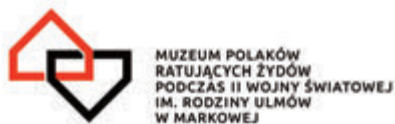
Dzieje Żydów

w badaniach autora od czasów
króla Stanisława Augusta Poniatowskiego
do czasów papieża Jana Pawła II

Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza

Dzieje Żydów w badaniach autora

25^{lat} Mazowsze

Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza

Muzeum Niepodległości

Narodowy Dzień Pamięci Polaków
ratujących Żydów pod okupacją niemiecką

Dni Dziedzictwa Rodziny Ulmów

Marian M. Drozdowski

Dzieje Żydów
w badaniach autora od czasów króla
Stanisława Augusta Poniatowskiego
do czasów papieża Jana Pawła II

Redakcja
Tadeusz Skoczek

Markowa – Warszawa 2024

Redakcja językowa
Maciej Malinowski

Projekt okładki
Krzysztof Olechowski

Na okładce: Jan Feliks Piwarski,
Antykwareusz spod Jelenia (1854),
nr inw. Gr.1699

Autorzy fotografii
Anna Kowalska, Tadeusz Stani
Zamieszczone reprodukcje pochodzą ze zbiorów
Muzeum Niepodległości w Warszawie

ISBN 978-83-205-5871-5

Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza
01-445 Warszawa; ul. Ciołka 15 lok. 8
e-mail biuro@lsw.pl, www.lsw.pl, tel./fax 22 620 57 18

Na odwrocie:

Józef Rapacki, *Handlarz starzyzną*, 1926;

litografia, papier;

wym. 49 x 34 cm;

nr inw. Gr.1357

Jako sekretarz Komisji Naukowej Obywatelskiego Komitetu Odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie, pracującego pod kierownictwem prof. dr. Stanisława Lorentza, studiowałem i analizowałem m.in. życie religijne w epoce stanisławowskiej, w tym życie religijne polskich Żydów, organizując w 1991 roku na ten temat – pod kierownictwem Jego Eminencji ks. kard. prymasa Józefa Glempa – sesję naukową na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie pt. „Życie kulturalne i religijność w czasie Stanisława Augusta Poniatowskiego” (Warszawa 1991). Do Żydów warszawskich, ze sporym opóźnieniem w stosunku do Żydów niemieckich, docierała haskała – oświeceniowy prąd kulturowy. Zdaniem Aliny Cały „znalazł on wyraz w emancypacji, objęciu Żydów świeckim i no-

woczesnym nauczaniem, modernizacji własnej kultury, produktywizacji (podejmowaniu zawodów niezwiązanych z handlem i rzemiosłem, propagowaniem rolnictwa) oraz wykształceniu poczucia obywatelskości rozumianej jako lojalność wobec władz państwa”¹.

Rozumiał te zasady król Stanisław August Poniatowski, a także skupieni wokół niego zwolennicy umiarkowanych reform, którzy nie kryli swych poglądów na ten temat jeszcze w okresie przed Sejmem Czteroletnim. Król widząc, że od wieków Żydzi mogli mieszkać w zamkniętych rewirach i w miastach prywatnych oraz przebywać w Warszawie w czasie obrad sejmowych i targów czy jarmarków, wyznaczył na Pradze nowe tereny stałego pobytu dla ludności żydowskiej. W 1764 roku, po rozwiązaniu sejmu żydowskiego, zarządzonego spis ludności żydowskiej wykazał, że w Koronie było 420 589 takich osób, a na Litwie 157 300. Tymczasem na Ukrainie wybuchł bunt hajdamaków, na czele którego stanął kozak za-

¹ A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, Warszawa 2000, s. 117.

poroski Maksym Żeleźniak. Mordowali oni szlachtę, księży i Żydów. Konfederaci barscy nie byli w stanie zapobiec tragedii, która pochłonęła 8 tysięcy ofiar. Komisja Edukacji Narodowej – pierwsze na kontynencie ministerstwo oświaty – zajęła się wychowaniem młodzieży w duchu nowoczesnym. Zalecała nauczycielom, by nie dopuszczali do antyżydowskich wybryków młodzieży. Ks. Hugo Kołłątaj, kurator Akademii Krakowskiej, zabronił żakom odbierać od Żydów tzw. kozubale, daninę na rzecz szkół i studentów chrześcijańskich, wymuszaną od Żydów polskich, począwszy od średniowiecza².

W 1782 i 1785 roku wyszedł projekt reformy Beziemiennego, domagający się uobywatelnienia Żydów. W 1788 roku wypowiedział się w tej sprawie Tadeusz Czacki, a rok później Mateusz Butrymowicz herbu Topór, poseł piński, który wydał broszurę *Reforma Żydów*. Gdy mimo zakazu prezydenta Warszawy Jana Dekerta Żydzi, korzystając z protekcji posłów i senatorów

² N. Schipper, *Historia Żydów oraz przegląd ich kultury*, wyd. I, Lwów 1929, s. 59-60.

wrócili do miasta, chcąc rozpocząć normalną działalność handlową, spotkali się z ostrą reakcją krawców i kuśnierzy, którzy postanowili zrobić wszystko, by do tego nie doszło. Nazajutrz poseł Butrymowicz, przemawiając w Sejmie, domagał się surowego ukarania niszczących mienie przybyszy i wynagrodzenia im szkody. Poparli go posłowie Kazimierz Nestor Sapieha, Jacek Jezierski, Stanisław Zakrzewski i senator Ignacy Potocki. Król poparł powołanie w tej sprawie komisji sejmowej i polecił marszałkowi przeprowadzenie śledztwa mającego na celu ukaranie winnych. 22 czerwca 1790 roku powstała komisja, do której weszli m.in. biskup Garnysz, kasztelan Jezierski, Butrymowicz, Chołoniewski, Zakrzewski i inni. Wskutek negatywnej reakcji konserwatywnych posłów, a przede wszystkim przedstawicieli miejskich, Sejm propozycji komisji nie przyjął.

O sprawie emancypacji Żydów nie było mowy w ustawie o miastach z 18 kwietnia 1791 roku i w Konstytucji 3 maja 1791 roku. Gdy po uchwaleniu ustawy o wolności wyznania z 24 maja 1791 roku Butrymowicz zaproponował wprowadzenie do porządku obrad

sprawy reformy Żydów, Sejm jego wnioski odrzucił. Jesienią król polecił swemu sekretarzowi ks. Scypionemu Piattolemu zająć się sprawą reformy Żydów. Po porozumieniu się z Żydami Warszawy i innych miast opracował on projekt reformy, który spotkał się jednak z uwagami i zastrzeżeniami ze strony króla i organizacji żydowskich. Poparli go za to Kołłątaj i Radziwiłł. Po dokooptowaniu z Sejmu i Senatu nowych członków Komisji ds. Reformy Żydów, na jej czele stanął Hugo Kołłątaj. Mimo sprzeciwu reprezentantów miast projekt przyjęto i uznano za ważny krok w reformowaniu miast. Jednak na skutek wtargnięcia wojsk rosyjskich obrady Sejmu zostały przerwane, a drugi rozbiór Polski i rządy Targowicy zniszczyły zaawansowane próby uobywatelnienia Żydów polskich³.

Jako przewodniczący Komisji Opieki nad Cmentarzami i Zabytkami Kultury Żydowskiej w Polsce, opublikowałem w 1991 roku studium pt. *The Jews of Warsaw under King Stanisław August Poniatowski*, [in:] *The Jews in Warsaw: A. History* by W. Bartoszewski i A. Polonsky,

³ Ibidem, s. 60-61.

Oxford 1991, pp. 95-120. Pracując nad *Historią Warszawy* z Andrzejem Zahorskim, która w latach 1972–2017 miała sześć wydań, a także zaznajamiając się z jego książką *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim* (Warszawa 1985, wyd. II, zaktualizowane), dowiedziałem się sporo o dziejach Żydów warszawskich.

Po wybuchu powstania – pisze Zahorski – Żydzi spodziewali się, że władze powstańcze zniosą krzywdzące przepisy i zalegalizują ich pobyt w Warszawie, a może na wzór rewolucji francuskiej zrównają ich w prawach z ludnością chrześcijańską. Znajdowała się też inna grupa Żydów w Warszawie, niechętna powstaniu, związana z bardzo bogatym i wpływowym dostawcą wojskowym Szmulem Zbytkowerem, który zbiegł po wybuchu insurekcji, a jego majątek uległ konfiskacie jako mienie przestępcy politycznego. Zabiegi Żydów o wprowadzenie nowego, korzystnego dla nich ustawodawstwa szybko się rozwiały, gdy już 1 maja 1794 roku rozkazano im w stolicy opłacać bilety w wysokości 3 złp za czternastodniowy pobyt⁴.

⁴ A. Zahorski, *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1985, s.197-198.

Na odwrocie:

Franciszek Kostrzewski, *Po pogromie żydowskim*, 1906;

tusz, ołówek, karton;

wym. 23 x 21,1 cm;

nr. inw. Gr.204

Starania u władz powstańczych o zniesienie biletowego początkowo nie dały żadnego rezultatu. Gdy Żydów zaangażowano do służby wojskowej, była to ważna zapowiedź ich uobywatelnienia. Legalizacją pobytu Żydów w Warszawie zajmowali się syndycy, czerpiąc z tego znaczne dochody na rzecz skarbu i spłatę długów królewskich. Do ich obowiązków, według rozporządzenia prezydenta miasta Ignacego Wyszogoty-Zakrzewskiego, należało: „dokonywanie spisu wszystkich Żydów przebywających na terenie Warszawy, prowadzenie dokładnej ich ewidencji, oddawanie do aresztu przestępców, wydawanie zaświadczeń o »sposobie do życia« pana młodego w razie zawierania małżeństwa i składanie raportów ze swej pracy do magistratu”⁵. W podaniach i suplikach Żydów składanych do władz miejskich dominowały prośby o zwolnienie z opłat biletowego, uwolnienie uczestniczenia w fortyfikowaniu miasta oraz likwidacja wielu dodatkowych opłat (poza biletowym). Syndykat polubownie starał się rozstrzygać zatargi związane z walką

⁵ Ibidem, s. 199.

konkurencyjną między żydowskimi a chrześcijańskimi zakładami pracy. Innowacją w dziejach Warszawy był udział Żydów z bronią w ręku w szeregach Milicji Miejskiej m.st. Warszawy, a przede wszystkim wystąpienie Tadeusza Kościuszki w bożnicy na krakowskim Kazimierzu, podczas którego zachęcał Żydów do brania udziału w powstaniu słowami: „Za naszą i waszą wolność”. Ponownie zachęcał ich do udziału w walce zbrojnej 17 września 1794 roku w Warszawie, zezwalając Berkowi Joselewiczowi i Józefowi Aronowiczowi na powołanie pułku lekkokonnych Izraelitów⁶. Joselewicz w płomiennej odezwie z 1 października wezwał współwyznawców do wstępowania do pułku:

(...) Wierni Bracia! Pozwólcie nam za Ojczyznę walczyć, dopóki kropla krwi w żyłach waszych będzie. I chociażbyśmy tego szczęścia nie doczekali, to jednak nasze dzieci spokojnie i wolno żyć będą, a nie tak jak dzikie zwierzęta po ziemi błądzić. Kochani Bracia!

⁶ N. Schipper, *Dzieje Żydów w Polsce oraz przegląd ich kultury duchowej*, część II, Lwów 1927, s. 31.

Podnieście się jak lwy i lamparty! A za pomocą
Przedwiecznego tych wielkich i dumnych zgładzimy!⁷.

Berek Joselewicz (około 1770–1809) w Powstaniu Kościuszkowskim zorganizował wspomniany pułk, liczący blisko 500 żołnierzy-ochotników. Brał udział w obronie Pragi 4 listopada. Po upadku powstania przedostał się do Austrii i Francji i wstąpił do armii francuskiej. Później walczył w Legionach Polskich we Włoszech. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego walczył ze swoim szwadronem w armii polskiej. Został awansowany do stopnia majora i odznaczony orderem *Virtuti Militari*. W czasie kampanii austriackiej dowodził dwoma szwadronami jazdy w armii księcia Józefa Antoniego Poniatowskiego, bratanka króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zginął w walce z wojskami austriackimi pod Kockiem w 1809 roku⁸.

Kiedy na prośbę dr. Leszka Marka Krześniaka zostałem członkiem Polskiej Fundacji Kościusz-

⁷ Ibidem, s. 32.

⁸ A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich...*, op. cit., s. 137.

kowskiej, a później jej wiceprezesem, zaproponowałem w maju 2011 roku prof. dr. Feliksowi Tychowi, dyrektorowi Żydowskiego Instytutu Historycznego, zorganizowanie w jego instytucie, wspólnie z Polską Fundacją Kościuszkowską, sesji naukowej na temat udziału Żydów warszawskich w Powstaniu Kościuszkowskim. Po nowych badaniach, opartych m.in. na pracy Emanuela Ringelbluma, Wacława Tokarza, Stanisława Herbsta, Emanuela Rostworowskiego, Bogdana Leśnodorskiego i Adama Próchnika, a także prasy i akt Powstania Kościuszkowskiego, wystąpiłem wówczas z bardziej udokumentowanym referatem⁹. Na jego zakończenie przypomniałem, że:

Berek Joselewicz został patronem tego nurtu żydostwa polskiego, który eksponował jednakowe prawa i obowiązki wobec wspólnej Ojczyzny. Były to liczne czasopisma asymilatorów, drużyny skautowe imienia pułkownika Berka Joselewicza, w których służył minister Ludwik Cohn, współtwórca Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej

⁹ Zob. *Udział Żydów warszawskich w powstaniu kościuszkowskim*, [w:] M. M. Drozdowski, *Tadeusz Kościuszko, dzieje i tradycja*, Warszawa 2015, s. 72-83.

„KOR”, wybitny działacz niepodległościowej PPS, Związek Żydów Uczestników Walk Niepodległościowych, byłych legionistów i peowiaków, żołnierzy Wojska Polskiego oraz Rabinat Wojska Polskiego¹⁰.

Z myślą o tej wspólnej tradycji odsłonięto w Warszawie w 2010 roku pomnik Tadeusza Kościuszki na placu Żelaznej Bramy, dłuta Antoniego Popiela. Jest to kopia pomnika Kościuszki w Waszyngtonie, stojącego naprzeciw Białego Domu, ufundowanego przez Polonię amerykańską i odsłoniętego 9 maja 1910 roku¹¹. Społeczeństwo Warszawy walczyło o pomnik Tadeusza Kościuszki od 1817 roku.

Po klęsce Powstania Kościuszkowskiego sytuacja prawna Żydów w poszczególnych zaborach była bardzo zróżnicowana. Stanowiła ona przedmiot moich zainteresowań ze względu na kolejne edycje *Historii Warszawy*, opracowanie redakcyjne *Powstania listopadowego* Artura Śliwińskiego (Warszawa 2013) i aktywną działalność w Sto-

¹⁰ Ibidem, s. 83.

¹¹ *Historia narodzin pomnika*, [w:] M. M. Drozdowski, *Tadeusz Kościuszko. Szkice biograficzne. Tradycja*, Polska Fundacja Kościuszkowska, Warszawa 2022, s. 248-260.

warzyszeniu Olszynki Grochowskiej, kierowanym przez ks. Wacława Karłowicza i red. Stefana Melaka¹². Udział Żydów w Powstaniu Listopadowym był znaczący w porównaniu z ich udziałem w Powstaniu Kościuszkowskim. W świetle badań Anny Cały i Gabrieli Zalewskiej, 409 zwolenników asymilacji (bogatsi Żydzi) wzięło udział w Gwardii Narodowej, stanowiąc 6,5 procent wszystkich gwardzistów. Kilkunastu służyło w akademickiej Gwardii Honorowej, 1038 Żydów z tradycyjnych rodzin mieszczańskich w Gwardii Miejskiej, a uboższa ludność żydowska w Straży Bezpieczeństwa (zatrudniana była głównie do kopania szańców). Szpitale powstańcze ceniły wśród swego personelu udział żydowskich lekarzy, chirurgów i felczerów. Trzech z nich otrzymało Krzyże *Virtuti Militari*. Żydzi walczyli i ginęli w pułkach stałej armii. Dostarczali walczącym broń, ekwipunek, umundurowanie i środki pieniężne oraz wiadomości wywiadowcze¹³.

¹² M. M. Drozdowski, *W cieniu harcerek lilijki, warszawskiej syrenki i śląskiego orła*, wywiad Longiny Ordomb, Warszawa 2012, s.125.

¹³ A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów...*, op. cit., s. 299.

"Zagryasty myjokolonia"

L. Lemski

Na odwrocie:

Leopold Lewicki, *Getto*, po 1945;

linoryt, karton;

wym. 28,2 x 18 cm;

nr inw. Gr.1023

Naftali Schipper w swych *Dziejach Żydów w Polsce*, część II podkreśla, że do udziału w powstaniu zgłosili się uczniowie Szkoły Rabinów, w tym syn i wnuk Berka Joselewicza. Nie uzyskali oni od gen. Józefa Chłopickiego (dyktatora powstania od 5 grudnia 1830 roku do 17 stycznia 1831 roku) zgody na sformułowanie pułku lekkiej jazdy. Niezrażeni odmową, w gorącej odezwie wzywali do wstąpienia w szeregi Wojska Polskiego i materialnie popierali powstanie. Po wstawiennictwie członka Rządu Narodowego Joachima Lelewela, Chłopicki zezwolił na wystawienie szwadronu jazdy na koszt starozakonnych uczestników. Żydom powstańcom rząd zapewnił pełne obywatelstwo i zaopatrzenie wdów i sierot po poległych. Żydzi warszawscy zorganizowali lazaret dla oficerów, a „Dozór Bożniczy” ofiarował 1547 kożuchów dla wojska. Józef Berkowicz, podobnie jak jego ojciec, odznaczył się na polu bitwy i został szefem szwadronu I Pułku Mazurów. Na emigracji popowstaniowej za uobywatelnieniem Żydów opowiadali się: Komitet Narodowy Joachima Lelewela, który

wydał manifest „Do narodu Izraelskiego”, książkę Adam Czartoryski, Maurycy Mochnacki, Andrzej Towiański i Adam Mickiewicz (planował w Konstantynopolu w 1855 roku stworzenie Legii Izraelskiej). Pięćdziesięciu jej ochotników wchłonął „kozacki” oddział Antoniego Czajkowskiego (Mehmed Sadyka)¹⁴. W zaborze rosyjskim, w świetle badań Gabrieli Zalewskiej,

Żydzi zostali dopuszczeni do samorządów miejskich i opodatkowania na tych samych zasadach, co pozostali mieszkańcy miast (...). Państwo obawiało się z ich strony konkurencji wobec słabego rosyjskiego mieszczaństwa i z tego powodu wprowadziło szereg restrykcji ekonomicznych, a ponadto próbowało asymilować Żydów. Zaczęto ich rugować ze wsi, zabroniono przenosić im się do miast Rosji właściwej (tzn. poza tereny Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy). (...) Nie byli objęci obowiązkiem służby wojskowej, płacili odrębny podatek¹⁵.

¹⁴ N. Schipper, *Dzieje Żydów w Polsce*, część II, s. 51-54.

¹⁵ A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura...*, op. cit., s. 316-317.

W utworzonym w 1815 roku Królestwie Kongresowym Żydzi nie zostali dopuszczeni do praw konstytucyjnych i nie uzyskali praw miejskich. Nie przyjmowano ich do służby wojskowej, pracy w szkolnictwie i służbie zdrowia. W 1822 roku utworzono rewiry żydowskie w miastach, w których mogli mieszkać. Za wyjście z rewiru lub wejście do niego Żydzi musieli płacić tzw. biletowe. Historycznym wydarzeniem w dziejach Królestwa Polskiego było objęcie poborem Żydów za czasów panowania Mikołaja I (1825–1855) i zorganizowanie przez asymilatorów w 1826 roku w Warszawie Szkoły Rabinów – pierwszej, rządowej szkoły stopnia średniego dla Żydów, mającej kształcić rabinów i nauczycieli rządowych szkół elementarnych dla dzieci żydowskich. Jej absolwentami zostali wielce zasłużeni dla kultury polskiej działacze, m.in. wydawcy: G. Centnerszwer, S. Lewental, M. Orgelbrand (wydawca encyklopedii), J. Unger; historycy i publicyści: K. Hertz, H. Nussbaum, A. Kraushar (założyciel Towarzystwa Miłośników Historii w 1906 roku i Warszawskiego Towarzystwa Naukowego w 1907 roku, wieloletni prezes TMH); w 1903 roku zmienił wyznanie na rzymskokatolickie

i współdziałał ze Stronnictwem Demokratyczno-Narodowym); prawnicy: J. Kirszrot, A. J. Cohn, malarz A. Sochaczewski vel Sonder Lejb. „Większość uczniów – podkreśla Alina Cała – wzięła udział w polskim ruchu patriotycznym i w Powstaniu Styczniowym, co stało się pretekstem zamknięcia szkoły w 1863 r.”¹⁶.

Aleksander Sochaczewski (1843–1923) po kilkumiesięcznej nauce w Szkole Rabinów jako Sonder Lejb zmienił nazwisko na Aleksander Sochaczewski i przeniósł się do Szkoły Sztuk Pięknych, gdzie został uczniem Józefa Simmlera. Za udział w ruchu spiskowym w 1861 roku został wysłany na Sybir, gdzie spędził 20 lat. Po powrocie do Wiednia namalował obrazy ilustrujące losy zesłańców na Syberii, m.in. obraz-syntezę tych losów *Pożegnanie Europy*. W 50. rocznicę Powstania Styczniowego, we Lwowie w 1913 roku, Rada Miasta zorganizowała wystawę 126 obrazów jego autorstwa, które dzisiaj znajdują się w Muzeum Cytadeli Warszawskiej¹⁷.

¹⁶ Ibidem, s. 335.

¹⁷ Zob. A. Sochaczewski, *O Syberii pędzlem i piórem (artystyczny obraz Powstania Styczniowego oraz katorgi)*, album pod redakcją Tadeusza Skoczka, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2023.

W 1859 roku mieszkało w Królestwie Kongresowym 599 875 Żydów, na ogólną liczbę 4 164 710 ludności. Ta stale rosła w wyniku uprzemysłowienia i urbanizacji miasta. Na 453 miasta wolno było Żydom mieszkać w 246, po wpłaceniu (rocznie) podatku w wysokości 600 000 rubli. Wśród ludności żydowskiej funkcjonowały w tym czasie trzy grupy: ortodoksi, chasydzi i inteligencja, w znacznym stopniu zasymilowana w kulturze polskiej, którą zwalczali ortodoksi i chasydzi. W obronie młodych zwolenników asymilacji stanął finansista i przemysłowiec, jeden z najbogatszych ludzi Królestwa, Leopold Kronenberg (1812–1878). W 1846 roku przyjął chrzest i został wyznawcą kalwinizmu. Zajmował ważne stanowiska rządowe i gospodarcze. Był członkiem Zarządu Giełdy Warszawskiej i Rady Towarzystwa Drogi Żelaznej Warszawsko-Terespolskiej. Zorganizował Towarzystwo Kredytowe Warszawy i Bank Handlowy. Kupił „Gazetę Polską” i zatrudnił jako jej redaktora Józefa Ignacego Kraszewskiego. Ten wybitny polski powieściopisarz redagował ją w duchu zgody i łączności między chrze-

ścijanami a Żydami. W trakcie badań nad dziejami Towarzystwa Miłośników Historii, którego pozostaję aktywnym członkiem od 1958 roku, prezesem w kadencji 1990–1996, a dziś przewodniczącym Komisji Biografistyki i Studiów Krytycznych, dowiedziałem się, że założyciel w 1906 roku Towarzystwa Miłośników Historii i jego prezes oraz twórca Warszawskiego Towarzystwa Naukowego w 1907 roku Aleksander Kraushar (1843–1931) należał do wytrawnych badaczy dziejów Żydów w Warszawie. Jak wynika z badań Aliny Cały, był on absolwentem Szkoły Rabinów w Warszawie. Brał aktywny udział – jak większość jego kolegów z tej szkoły – w Powstaniu Styczniowym, a jako zwolennik asymilacji drukował teksty na łamach „Jutrzenki” (1861–1863), „Prawdy” (1863) i „Niepodległości” (1863–1864). Po studiach prawniczych w Szkole Głównej, przerwanych udziałem w powstaniu, został adwokatem w Sądzie Apelacyjnym. W 1883 roku zaangażował się w obronę Józefa Ignacego Kraszewskiego, oskarżonego o szpiegostwo na rzecz Prus. Wspierał liczne inicjatywy służące rozwojowi

Na odwrocie:

Ludwik Kazimierz Nawojewski, *Prasa warszawska I*,
1905-1907;

ołówek, karton;

wym. 36 x 31,4 cm;

nr inw. Gr.235

kultury polskiej. Rok po jego śmierci Towarzystwo Miłośników Historii wydało książki autorstwa Emanuela Ringelbluma pt. *Żydzi w Warszawie od czasów najdawniejszych do ich wygnania w 1527* (1932) i *Żydzi w powstaniu kościuszkowskim* (1938).

Kraushar jako badacz dziejów Żydów wydał w dwóch tomach, w latach 1865–1866 *Historię Żydów w Polsce*, w 1895 roku monografię *Frank i frankiści polscy* i w 1914 roku *Warszawa za panowania Augusta Poniatowskiego*. W 1910 roku opublikował wspomnienia z Powstania Styczniowego pt. *Karty z pamiętnika Alkara*, tłumaczył poezję H. Heinego, J. W. Goethego oraz powieści W. Hugo. Pod koniec XIX wieku prowadził salon artystyczno-literacki. W 1903 roku zmienił wyznanie na rzymskokatolickie i angażował się w działalność polityczną jako sympatyk Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego¹⁸.

Po licznych zabiegach w Petersburgu Mojżesza Montefiore z Anglii zniesiono niektóre ograniczenia wobec Żydów. W 1843 roku ro-

¹⁸ A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura...*, op. cit., s. 173.

syjski rząd wprowadził dla Żydów przymus wojskowy, a mimo to rekruci musieli nadal płacić.

Tylko uprzywilejowani Żydzi mogli mieszkać przy głównych ulicach miast bez ograniczeń. W 1845 i 1854 roku zabroniono Żydom nosić ubiór odrębny. Dało to pole urzędnikom carskim do licznych nadużyć i szykan wobec bezbronnych Żydów¹⁹.

W 1857 roku w synagodze na Nalewkach, zwanej polską synagogą, Izaak Kramsztyk wygłaszał kazania po polsku ku oburzeniu konserwatystów. Wcześniej w Austrii na mocy konstytucji kwietniowej z 1848 roku cesarz, po wprowadzeniu wolności wyznań, zezwolił na utworzenie Gwardii Żydowskiej we Lwowie. Jej naczelnikiem został Emanuel Gall. Żydów wybierano już do Rady Narodowej i Rady Miejskiej. 1 marca 1861 roku cesarz Franciszek Józef nadał Żydom czynne i bierne prawo wyborcze do Sejmu galicyjskiego²⁰.

¹⁹ N. Schipper, *Dzieje Żydów...*, op. cit., s. 55.

²⁰ Ibidem, s. 66- 69.

W Królestwie car Aleksander II (1855–1881), po przegranej wojnie krymskiej nakazał margrabiemu Aleksandrowi Wielopolskiemu dokonać znacznej liberalizacji polityki wobec Żydów. 5 czerwca 1861 roku otrzymali oni prawo wyborcze do rad miejskich, a rok później zezwolono im nabywać na własność dobra ziemskie, domy i inne nieruchomości we wszystkich miastach Królestwa. Mogli także swobodnie mieszkać we wszystkich wsiach i miastach przy głównych ulicach. Od 24 maja 1862 roku Żydzi otrzymali te same prawa co chrześcijanie, w dziedzinie wykonywania rzemiosł, udziału w zgromadzeniach kupców, sędziów Trybunału Handlowego i Radców przy Banku Polskim. Ukazem z 16 października 1862 roku zniesiono podatek od koszernego mięsa i podatek biletowy. Był to wielki przewrót w życiu Żydów Królestwa, który ułatwił im aktywny udział w ekonomicznym i społecznym rozwoju miasta²¹.

W Powstaniu Styczniowym Żydzi odegrali znaczącą rolę, większą niż w Powstaniu Listopadowym i w Powstaniu Kościuszkowskim.

²¹ Ibidem, s. 71-72.

Przede wszystkim zasymilowana młodzież brała udział w tajnych kółkach i manifestacjach patriotycznych, utrwalonych w wierszu Cypriana Norwida *Żydowie polscy w roku 1861*. Przewodził jej rabin Dow Ber Meisels (1798–1870).

Dzięki wstawiennictwu działaczy ruchu asymilatorskiego – pisze Hanna Węgrzynek – powołano go na stanowisko nadrabina w Warszawie. W 1861 roku wraz z rabinami I. Kramszykiem i M. Jastrowem podjął decyzję o zamknięciu synagog na znak solidarności z duchowieństwem katolickim, które uczyniło to samo z kościołami po ich desakralizacji przez kozaków rozpędzających demonstrację patriotyczną. Został za to aresztowany i uwięziony w Cytadeli Warszawskiej, a po wybuchu powstania styczniowego wydalony z Królestwa Polskiego. (...) Pogrzeb Meiselsa przerodził się w masową demonstrację współpracy polsko-żydowskiej²².

Wielu Żydów biorących udział w organizacjach konspiracyjnych aresztowano i wywie-

²² A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura...*, op. cit., s. 210.

ziono na Sybir, wśród nich Aleksandra Sochaczewskiego, który piórem i pędzlem (nowelami) dokumentował życie Sybiraków. W świetle badań prof. Stefana Kieniewicza, wybitego znawcy dziejów Powstania Styczniowego i autora czterech wydań *Warszawa w powstaniu styczniowym* (Warszawa 1983), Rząd Narodowy 22 czerwca 1863 roku wydał odezwę zapowiadającą pełne uprawnienia Żydów po odzyskaniu niepodległości. Wśród aktywnych uczestników Powstania Styczniowego znaleźli się: Henryk Wohl (1836–1907), wychowanek Szkoły Rabinów, a w powstaniu dyrektor Wydziału Skarbowego przy Rządzie Narodowym; Włodzimierz Epstein (1838–1910), syn znanego bankiera, członek Rządu Narodowego do spraw skarbowych w okresie dyktatury Romualda Traugutta (brat Włodzimierza zginął w Powstaniu Styczniowym, on sam i bracia Władysław oraz Wacław przeszli na katolicyzm, brat Jan na kalwinizm; Epstein za udział w Powstaniu Styczniowym został skazany na rok Twierdzy); Leopold Kronenberg, jeden z przywódców „Białych”, który po rozwiązaniu tej organizacji stał się doradcą finansowym rządu powstańczego. Zor-

ganizował na rzecz powstania dwie pożyczki: pierwszą w wysokości 2 mln złp i drugą w wysokości 500 tys. złp ze źródeł własnych. Szacowano, że w powstaniu wzięło udział około 2 tys. Żydów, z których 400 poległo, a kilkuset zostało wysłanych w głąb Rosji. Odegrali oni szczególną rolę w pierwszej fazie powstania, na prowincji w administracji, finansach, wywiadzie, dostarczaniu dla oddziałów powstańczych żywności i ekwipunku wojskowego. Żydzi konserwatywni, podobnie jak większość chłopów wdzięcznych carowi za zniesienie pańszczyzny, pozostali obojętni na walkę powstańców²³.

W *Historii Warszawy* i w biografii Piotra Drzewieckiego pod redakcją prof. inż. Adama Mazurkiewicza (Radom 2020) starałem się pokazać wkład ludności żydowskiej w powstanie nowoczesnej Warszawy. Żydowski kapitał finansowy Kronenbergów, Blochów, Epsteinów, ułatwił podejmowanie kluczowych inwestycji przemysłowych i transportowych (budowę linii kolejowych). Żydzi

²³ Zob. J. Skowronek, *Warszawa w powstaniu listopadowym*, PIW, Warszawa 1980.

– zdaniem Aliny Cały – dominowali także w kantorach wekslarskich i w mniejszych bankach prywatnych: S. Lessera, A. Mordauera, S. Konitz, G. Landaua, S. Portnera, Sz. Toeplitza i H. Wawelberga. W drugiej połowie XIX wieku na 26 liczących się w Warszawie banków prywatnych, 18 należało do Żydów, a na prowincji na 21 kantorów – 19 było własnością wyznawców judaizmu²⁴.

W 1866 roku rząd carski zezwolił Żydom z Cesarstwa i Królestwa wstępować do służby państwowej. W roku 1869 wolno im było przenosić się z Cesarstwa do Królestwa. Zwiększeniu ich roli w życiu ekonomicznym Królestwa sprzyjała atmosfera pozytywizmu. Jak pisze Naftali Schipper:

W tych warunkach różnice rasowe między zdeklasowanym szlachcicem ze wsi pracującym w przemyśle, handlu czy w zawodach wyzwolonych a żydowskim bankierem czy kupcem ustępują w cień przed wspólną a nową kulturą towarzyską (...). Ideał tych czasów wyraża oda *Naprzód pracą!*:

²⁴ A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura...*, op. cit., s. 19.

Nasza modlitwa – to nie to mgliste
Tęskne za lepszym światem wzdychanie.
Nasza modlitwa to wiekuiste
Łączenie miłości z wiedzą działanie.
To myśl, co tęskni w ludzkości sercu,
I nad znikome dzieje ulata.
To głos, co w bliskim i różnowiercu
Szuka człowieka, ducha i brata²⁵.

Ten wkład Żydów w rozwój ekonomiczny Warszawy i Królestwa został zakłócony po zamachu grupy terrorystycznej na cara Aleksandra II, do której należała jedna Żydówka. Ustanowiono wówczas w Rosji 3 maja 1882 roku tzw. prawa majowe, system ograniczeń miejsca pobytu i wyboru zawodu. Po zabójstwie cara oskarżono Żydów o tendencje antypaństwowe i szeroko rozwinięto propagandę antysemityczną. Pogromy objęły od 15 kwietnia 1881 roku całą Rosję. W ich wyniku dziesiątki tysięcy Żydów opuściło Rosję i przez Polskę oraz Litwę udawało się do krajów zachodnioeuropejskich i Stanów Zjednoczonych. We Lwowie, w Krakowie

²⁵ N. Schipper, *Dzieje Żydów...*, op. cit., s. 92-93.

i w Warszawie powstały dla nich Komitety Raktunkowe. W ich obronie stanęli m.in. Aleksander Świętochowski, Stanisław Leszczyński, Eliza Orzeszkowa i Gustaw Daniłowski. Zdarzały się też głosy przeciw udzielaniu pomocy Żydom i przeciw ich asymilacji.

Rosyjscy Żydzi znający wewnętrzne stosunki rosyjskie rozwijali handel i przemysł między Rosją a Królestwem. Tak zwani Litwacy znaleźli się w konflikcie ze współwyznawcami, konkurując z nimi i nie znając języka oraz kultury polskiej. Dla Polaków ułatwiali oni proces rusyfikacji Królestwa Polskiego. Litwacy zwalczali procesy asymilacji zaawansowane w czasie Powstania Styczniowego.

Litwacy, którzy przybyli do Królestwa – pisze Naftali Schipper – po roku 1882 w wielkich gromadach, po wprowadzeniu praw wyjątkowych wywarli duży wpływ na oświatę żydowską w Królestwie. Ich pęd był tylko do kultury narodowożydowskiej. Położenie Litwaków nie należało do dobrych, nikt ich nie lubił: ani Polacy, ani Żydzi miejscowi, gdyż tworzyli często silną konkurencję w handlu. Żydzi Królestwa uważali ich za obcych jako „Moskali”, a najwięcej

nienawidzili ich chasydzi, którzy w niczym dotychczas nie zmienili swoich poglądów²⁶.

Wkrótce procesy asymilacji hamowały, a niekiedy paraliżowały dwa prądy nacjonalistyczne: polski ruch narodowo-demokratyczny i syjonizm. Oba te nurty miały wewnętrzne różnicowania: od liberalno-parlamentarnego do skrajnie szowinistycznego, szczególnie niebezpiecznego dla Żydów w Polsce, gdzie stanowili oni znaczny odsetek ludności rejonów wschodnich, południowych i centralnych. Ruch syjonistyczny, postulujący odrodzenie narodowe Żydów oraz utworzenie państwa żydowskiego zdobywał coraz więcej zwolenników wśród inteligencji i mieszczaństwa żydowskiego. Była to ich odpowiedź na liczne przejawy antysemityzmu za czasów panowania Aleksandra III (1881–1894). W czasie I wojny światowej ruch syjonistyczny rósł w siłę, szczególnie po deklaracji Balfoura z 1917 roku obiecującej poparcie Wielkiej Brytanii dla idei odbudowy „żydowskiej” siedziby narodowej i uzyskania w 1920 roku przez Wielką Brytanię mandatu

²⁶ Ibidem, s. 105-106.

Na odwrocie:

Marek Oberländer, *Ostatni etap II. Z cyklu "Nigdy więcej getta"*, 1953;

autolitografia, karton;

wym. 49 x 35 cm; 55 x 43 cm (plansza); 70 x 50 cm
(passe-partout);

nr inw. Gr.1209

palestyńskiego. Wojna światowa 1914–1918, wojna polsko-ukraińska 1918–1919, a szczególnie wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 sprzyjały pogorszeniu stosunków polsko-żydowskich.

Narodziny II Rzeczypospolitej – według badań Aleksandra Hertza (1895–1983) – znaczna część ludności żydowskiej przyjęła nieufnie, bojąc się, by nie została zdominowana przez ideologię ruchu narodowo-demokratycznego, kierowanego przez Romana Dmowskiego. Stąd z inicjatywy przywódców światowego ruchu syjonistycznego Polska musiała się zgodzić na tzw. mniejszościowy traktat wersalski, ratyfikowany wraz z ogólnym traktatem przez Sejm Ustawodawczy 31 lipca 1919 roku przy sprzeciwie ludowców i socjalistów, którzy uważali, że traktat ten poważnie ogranicza suwerenne prawa państwa polskiego i będzie wykorzystywany przeciwko niemu przez wpływowe mniejszości narodowe (żydowską, niemiecką i ukraińską). Traktat ten obowiązywał tylko w młodych państwach Europy środkowo-wschodniej. Kampania mediów inspirowanych przez ruch syjonistyczny przypominała bolesne wydarzenia, takie jak wydalenie z Warszawy, decyzją komisarza nadzwyczajnego Anusza, osób narodowości niepolskiej, w tym

wielu Żydów, z terenów zajętych przez Armię Czerwoną, śmierć kilkudziesięciu Żydów we Lwowie 21 listopada 1918 roku, posądżanych o wspieranie Ukraińców z rąk zwolnionych więźniów i zdemoralizowanych żołnierzy, śmierć siedmiu Żydów i ranienie kilkudziesięciu w czasie zajść w Częstochowie w maju 1919 roku, zorganizowanie latem 1920 roku obozu dla internowanych oficerów i podoficerów żydowskiego pochodzenia, posądżanych o brak lojalności wobec państwa polskiego. Obóz został zlikwidowany we wrześniu 1920 roku pod naciskiem opinii publicznej, która traktowała go jako działanie sprzeczne z uprawnieniami obywatelskimi Żydów w Polsce. Koła prawicowo-konserwatywne, wyolbrzymiając wpływy komunistów wśród Żydów, negowały pozytywny stosunek do państwowości polskiej – szczególnie w czasie wojny z bolszewikami – większości ludności żydowskiej i jej partii politycznych²⁷.

W kwietniu 1995 roku, z Hanną Szwan-kowską, najbliższą koleżanką w pracy naukowej

²⁷ Zob. G. Zalewska, *Spółeczeństwo żydowskie Warszawy wobec kwestii niepodległości Polski i wojny bolszewickiej*, [w:] *Warszawa w pierwszych latach niepodległości*, pod redakcją M. M. Drozdowskiego i H. Szwan-kowskiej, Warszawa 1998, s. 88-100.

w Towarzystwie Miłośników Historii i Komisji Historii Warszawy IH PAN, po kwerendach w Instytutach im. Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku i w Londynie oraz w Bibliotece Narodowej w Warszawie, zabraliśmy się do przygotowania antologii tekstów historycznych i literackich pt. *Pożegnania Marszałka* (Warszawa 1995). Kwerenda objęła m.in. reakcję ludności żydowskiej w Polsce na śmierć Marszałka Piłsudskiego. We wszystkich synagogach w Warszawie i na prowincji odbyły się nabożeństwa żałobne w intencji Marszałka Piłsudskiego. Zarząd Związku Rabinów Rzeczypospolitej Polskiej w telegramie do Prezesa Rady Ministrów, podkreślał:

Wstrząśnięci do głębi, pogrążeni w ciężkiej żałobie i nieutulonym żalu z powodu przedwczesnego zgonu Wodza Narodu, Wielkiego Budowniczego Polski Marszałka Józefa Piłsudskiego, opłakujemy wraz z całym społeczeństwem tę niepowetowaną stratę dla Ojczyzny. Niechaj Bóg pocieszy Polskę, a duch Józefa Piłsudskiego opromieni ją z zaświatów²⁸.

²⁸ *Pożegnania Marszałka. Antologia tekstów historycznych i literackich*, opracowanie Marian Marek Drozdowski, Hanna Szwankowska, Warszawa 1995, s. 147-148.

Wszystkie znaczące żydowskie partie polityczne, reprezentujące syjonistów ortodoksów, Żydowskie Koło Parlamentarne, Żydów Uczestników Walk o Niepodległość, widziały w Piłsudskim obrońcę praw Żydów w niepodległej Polsce. Ze względu na dogmatyczny radykalizm nie podzielali tego poglądu komuniści, zwolennicy partii Poalej Syjon Lewica i bundowcy²⁹.

Po śmierci Marszałka niepokój ludności żydowskiej, szczególnie w latach 1937–1938, wywoływał program Obozu Zjednoczenia Narodowego (krytykowany przez lewicę polską i wielu piłsudczyków). Próby uzyskania sojusznika szukano w Ruchu Narodowo-Radykalnym Falanga. W antologii *Cywilna obrona Warszawy we wrześniu 1939 r. Dokumenty, materiały prasowe i relacje* (Warszawa 1964) starałem się pokazać aktywny udział ludności żydowskiej w obronie stolicy. Wykorzystałem informacje z tej antologii w popularnej książce *Alarm dla Warszawy* (Warszawa 1964), która miała kilka edycji. Dziejom warszawskiego getta poświęciłem specjalny rozdział w *Historii*

²⁹ Ibidem, s. 166-175.

Warszawy (Warszawa 2017, wyd. VI) i w *Antologii tekstów historycznych i literackich. Polska Walcząca wobec powstania w getcie warszawskim* (Warszawa 2003) oraz w studium *Refleksje o powstaniu w getcie warszawskim. 1. Przyczyny wybuchu powstania, 2. Walki w getcie warszawskim, 3. Reakcje polskie na powstanie w getcie warszawskim* (zob. zbiory e-mailowe Muzeum Niepodległości).

Dramat Holocaustu przedstawiłem w biografii *Jan Karski Koziulewski 1914-2000. The Underground emissary who sought from the Allied powers for the Polish Underground State and Holocaust victim* (Warsaw 2015) i w antologii *Warszawo moja, polskie Jeruzalem* (Warszawa 2013). Kierując Komisją Opieki nad Cmentarzami i Zabytkami Kultury Żydowskiej w Polsce Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w latach osiemdziesiątych XX wieku, w lutym 1988 roku zostałem zaproszony przez Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie do udziału w sesji naukowej poświęconej dziejom stosunków polsko-żydowskich. Wystąpiłem na niej z referatem „Kultura polityczna Żydów Warszawy międzywojennej w świetle wyborów do ciał przedstawi-

cielskich”. Sprawozdanie z sesji opublikowałem na łamach zbioru *Moja droga do III Rzeczypospolitej* (Warszawa 1999, s. 182-184).

Ostatnimi tematami dotyczącym moich badań dziejów Żydów w Polsce były *Ludność żydowska świata wobec powstania warszawskiego*, [w:] *Uniwersalność polskości, tom I. Tragizm i sens powstania warszawskiego* (Warszawa 2006, s. 236-247) i refleksje Jana Pawła II o Holocauście, które przedstawiłem w zbiorze studiów *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce w XVIII-XXI wieku ze szczególnym uwzględnieniem pontyfikatu Jana Pawła II* (maszynopis Biblioteka Archikatedry Łódzkiej i autora) oraz opinie o Janie Pawle II współczesnych autoritetów żydowskich w Polsce w antologii tekstów prasowych i wywiadów socjologicznych, opracowane wspólnie z Markiem Sidorenką *Warszawa żegna Jana Pawła II* (Warszawa 2010). W antologii tej znalazły się m.in. teksty Stanisława Krajewskiego, członka Zarządu Gminy Żydowskiej w Warszawie, Michaela Schudricha, naczelnego rabina w Polsce i Szwacha Weissa, byłego ambasadora Izraela w Polsce.

Powyższy tekst poświęcam pamięci Zygmunta Sosnowskiego, młodszego brata Mamy, uwięzionego i straconego w Buchenwaldzie 8 kwietnia 1943 roku za pomoc żydowskim kolegom, którym ułatwił przedostanie się z rodzinnego Łasku do Generalnej Guberni.

Warszawa, 19 lutego 2024 roku

Koordinacja edycji
Dorota Dobrońska

Promocja
Dorota Panowek

DTP
Krzysztof Olechowski

ISBN 978-83-205-5871-5

Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza
01-445 Warszawa; ul. Ciołka 15 lok. 8
e-mail biuro@lsw.pl, www.lsw.pl, tel./fax 22 620 57 18

Nakład 200 egz.

ISBN 978-83-205-5871-5

9 788320 558715